Novitates Theriologicae, Pars 17: 193–199 (2025)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1734

2023 — рік Зайця в Україні: стан популяцій *Lepus europaeus* та цінні факти про зайців як маскотів

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

***Zagorodniuk, I.* 2023 as the Year of the Hare in Ukraine: the state of *Lepus europaeus* populations and valuable facts about hares as mascots.** — The article presents a collection of important facts about hares as objects of special attention of scientists, game experts, amateurs, and nature educators. The hare (*Lepus europaeus*) was the theriological symbol of the year 2023 in Ukraine. Due to the war, research and educational activities were not as high, but a certain level of activity was maintained. As a result, here are presented information blocks about the long-term dynamics of *Lepus europaeus* populations in Ukraine, the current results of the formation of the Ukrainian Theriological Society's photo bank in the nomination 'hares', as well as an information selection from the cycle '21 facts', with important biological features of hares, which is valuable for dissemination of knowledge about representatives of local wild (aboriginal) fauna.

Вступ

Ссавець-символ 2023 року в Україні — заєць (*Lepus*), один з найбільших представників надряду гризунів нашої фауни. Це один з найвідоміших ссавців не тільки України, але й більшості регіонів світу, бажаний об'єкт давніх і сучасних мисливців і улюблений герой дитячих казок і мультфільмів. Зображення зайця вміщено на обкладинці тому 23 нашого теріологічного журналу *Theriologia Ukrainica* за 2023 рік (автор — Олександр Матвійчук).

У цьому нарисі представлено три масиви даних — про багаторічну динаміку популяції зайців в Україні, про зайців як об'єктів фотополювань, а також традиційний розділ у форматі «21 факт про героя року», в якому зібрано найпримітніші особливості та найцікавіші відомості про зайців.

Заєць став символом вже 15-го теріологічного року в Україні. Їх огляд представлено на сайті товариства в розділі «види-символи»[1]. Останні п'ять у цьому ряду — роки вивірки (2020), ласки (2021), кота (2022), зайця (2023), куниці (2024). Щодо перших трьох підготовлено огляди: про роки вивірки [Зізда *et al.* 2020], ласки [Загороднюк & Харчук 2022], кота [Харчук & Загороднюк 2023]. Цей огляд — про Рік зайця в Україні.

[1] http://terioshkola.org.ua/ua/totems.htm

Фотогалерея

До 25 випуску *Theriologia Ukrainica* (2023) редакцією розіслано запит щодо світлини для обкладинки тому. Отримані світлини показано на рис. 1; фото «*d*» обрано для ілюстрації тому (https://bit.ly/3Qm6XLj).

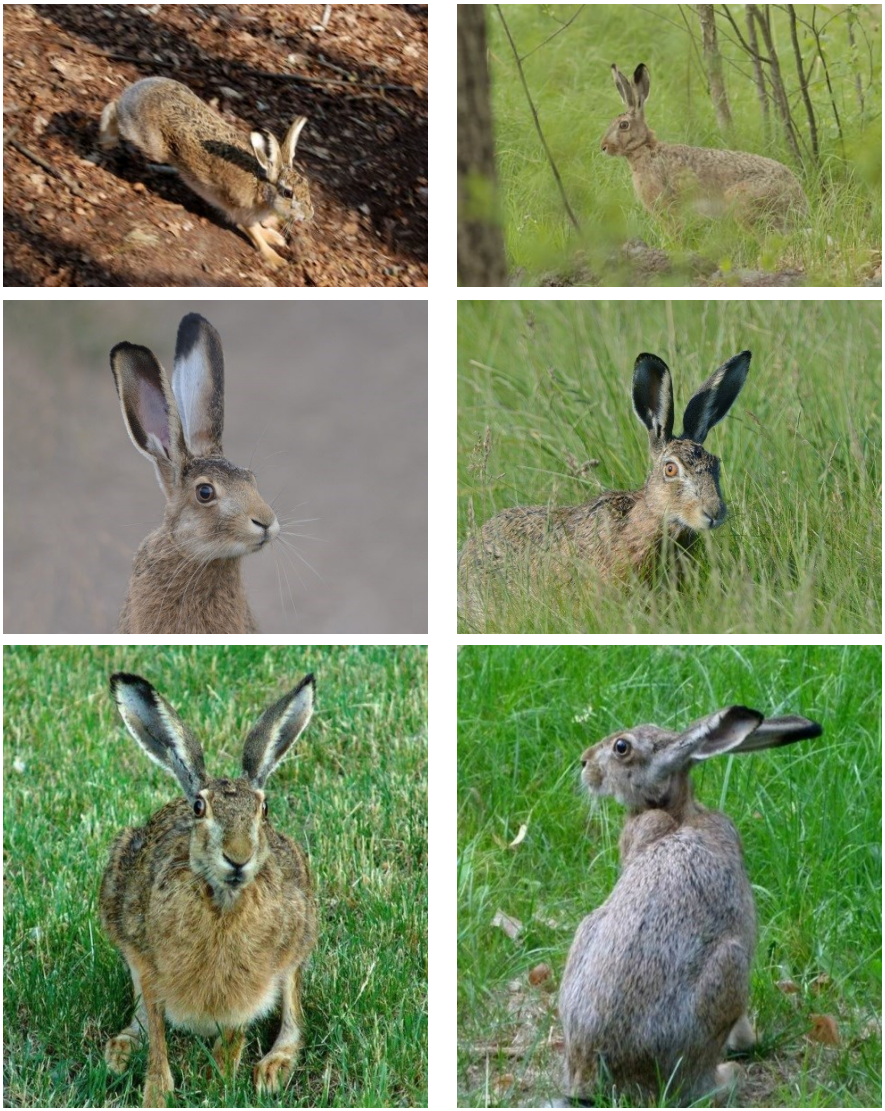

Рис. 1. Світлини, передані колегами для палітурки тому 25 *Theriologia Ukrainica*. Автори: Сергій Жила (*a*), Іван Лавренчук (*b*), Олександр Матвійчук (*c–d*), Сергій Григор'єв (*e–f*).

Динаміка популяцій

Зайці — основний об'єкт полювання. І не тільки мисливців-людей, але й багатьох хижих ссавців, а часом і птахів. Також вони часто стають жертвами свійських хижих, від яких особливо потерпає молодняк. Очевидно, що мова йде передусім про зайця сірого, відомого також як «русак» (*Lepus europaeus*), на відміну від рідкісного північного виду — зайця білого, або біляка (*Lepus timidus*), який де-не-де трапляється по крайній півночі України, в поліських районах Житомирщини, Київщини та Чернігівщини [Гаврись 2009].

Багаторічні зміни чисельності зайців показують дані з державної статистики з обліку мисливської фауни за формою «2тп-мисливство» [Хоєцький 2010]. Такі дані щодо зайців узагальнено за 40-річний період (1983–2021)[2] і представлено на графіку (рис. 2).

З цих даних видно, що період росту чисельності випав на 1983–1997 роки, і високий пік здобування (порядку 17–22 % від весняної чисельності) ніяк цьому росту не школив. Проте надалі почався затяжний період спаду чисельності, а на фоні його — й спаду обсягів здобування. Середні за останні 5 років показники склали (табл. в додатку): чисельність — 1229.247, здобування — 153.282 тис. особин (12.5 %).

Зайці та війна. Мисливський локдаун став найкращим «подарунком» для зайців та їхніх природних хижаків. Заборона полювання з 2014 року у східних областях та повна заборона з 2022 р. по всій країні сприяли покращенню стану популяцій.

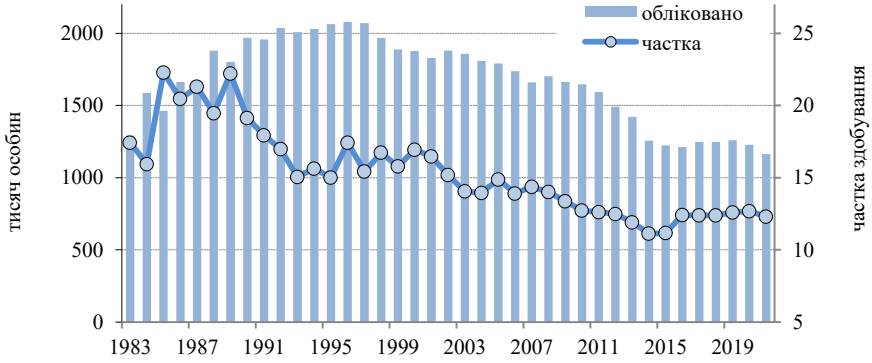

Рис. 2. Багаторічні зміни чисельності зайців (*Lepus europaeus*) в Україні за формою «2тп-мисливство» та обсяги здобування зайців мисливцями.

[2] З 2022 року у зв'язку з війною росії проти України державна статистична звітність за формою «2тп» не ведеться, оскільки нормально проводити облік у природних умовах більшості регіонів стало неможливо. Варто нагадати, що чисельність мисливських звірів оцінюється за даними на початок поточного року, а обсяги здобування — за підсумками того ж року.

Принаймні, спад чисельності припинився, проте, напевно, стається й недооблік через обмежені людські ресурси й обмежені можливості для обліку фауни навіть у межах лісомисливських господарств, годі казати про всі угіддя. Попри це, війна стала бідою для зайців, як і для всієї аборигенної фауни, через масштабні знищення біотопів і прямі знищення тварин.

Суттєво зросла загибель тварин від вибухів і забруднення довкілля токсичними сполуками, значно зросла випадкова загибель від техніки та в антропогенних пастках, значний фактор турбування робить особливо вразливими види, що є бажаною здобиччю хижих, а серед останніх надвисокою стала чисельність безпритульних котів і псів. Очевидно вразливими стали вони і як рухомі мішені для стрільців, які реагують на різні рухи, нерідко їх вбивають і для гастрономічних цілей. У повідомленнях колег, які опинилися у зонах бойових дій, є чимало повідомлень про підриви зайців на розтяжках і загиблих зайців біля вирв (Є. Скубак, О. Герман, особ. повід.)[3].

21 факт про зайців

За традицією щодо особливостей видів-символів, які входять до маскотів Українського теріологічного товариства і видів-символів у циклі тематичних років звірів [Загороднюк 2012], тут впорядковано перелік унікальних біологічних особливостей, характерних для виду-символу 2023 року.

1. Зайці (рід *Lepus*) є типовим родом родини зайцевих (Leporidae), яку разом з пискухами раніше відносили до підряду «двопарнорізцевих» гризунів (Rodentia Duplicidentata), протиставляючи їх однопарнорізцевим. Друга пара різців — унікальна особливість зайцеподібних.
2. За всіма морфологічними особливостями зайцеві — одна з найдавніших груп надряду гризунів, що зберегли давні (примітивні) ознаки в будові черепа й зубної системи, кістяка й анатомії. Це одні з найдавніших гризунів, яких відносять до так званої базальної радіації.
3. Заєць — єдиний у нашій фауні рід великорозмірних гризунів, що представлений більше ніж одним видом; окрім широко поширеного зайця сірого (*Lepus europaeus*) в Україні — найпівденніші для Європи знахідки біляка (*Lepus timidus*), який у нас є вкрай рідкісним і включений до Червоної книги.
4. Назва «заєць» має заплутану етимологію, з варіантів якої автори найбільш пристають на пояснення, що назва походить від давнього дієслова «заяти» = стрибати[4]. Одночасно у зайців є багато й інших народних назв, серед яких — косий, косоокий, русак / біляк, вухань.

---

[3] Через гуманітарні мотиви й у зв'язку з умовно урочистою задачею цієї публікації (з нагоди Року Зайця) тут подібні фотоматеріали не наводяться, проте вони є.

[4] Ця гіпотеза розглянута в статті автора про історію поняття «земляних зайців» [Загороднюк 2016], у т. ч. із посиланням на словник М. Фасмера [Фасмер 1986], в якому вказано: «С первонач. знач. «прыгун» сравнивают слав. слово с др.-инд. háyas «конь», jihite «вскакивает, летит», арм. ji «конь», лит. žaidžiu «прыгать, coire»...» (с. 84). Очевидно, що всі варіанти пов'язані зі стрибками та швидким рухом.

5. Зайці — це єдиний рід (*Lepus*) і єдиний вид (*Lepus europaeus*) надряду гризунів (Glires), ареал якого покриває всю територію України, без виразної приуроченості їх до якоїсь певної природної зони, проте в усіх природних зонах зайці тяжіють до біотопів із розвиненим травостоєм.
6. Заєць — основний вид мисливських звірів як для давніх мисливців, так і сучасних. Це визначається як високою його чисельністю, так і високими гастрономічними якостями зайчатини, а також відносною простотою і різноманіттям ефективних способів його здобування.
7. Зайці «люблять» різного роду ямки: в них легко сховатися, втиснувшись у землю або сніг і піджавши вуха, а при потребі здійснюючи вухами локацію. В ямках ховається молодняк, що очікує з пасовиськ мамку; взимку ямки у снігу рятують зайців від холоду й вітру, і так їх навіть не раз ловили умільці.
8. В нормі зайці дуже тихі й не видають себе жодними звуками. Проте зайці галасливі при контактах між своїми або при нападах на них: вони видають «векаючі» звуки, подібні до стогону щенят. Також зайці практикують барабанний дріб для звукового мічення своїх територій.
9. Битви зайців дуже відомі: в період гону зайці можуть подовгу боксувати з суперниками, втрачаючи пильність; битися можуть і самки, які ще не готові до парувань (з надокучливими самцями). Коли мисливці беруть зайця руками, той може сильно вдарити задніми лапами й навіть зламати кістку.
10. Заєць є класичним прикладом сезонної зміни забарвлення (влітку сірий, взимку білий), що визначається як особливостями його линяння (густе зимове хутро легше «синтезувати», не витрачаючи ресурси на синтез пігментів), так і адаптацією до снігового покриву (маскувальне забарвлення).
11. Зайці не є абсолютними вегетаріанцями. Відомі часті випадки поїдання інших тварин, і не тільки комах. Проте основа їхньої дієти — рослинна їжа, як соковиті частини (влітку), так і сіно, гілки, кора дерев (взимку); погризи плодових дерев — відома й одвічна проблема садівників.
12. Зовнішній рубець — одна з унікальних особливостей живлення зайців: вживаючи траву або кору, вони для перетравлення клітковини отримують целюлазу від симбіотичних бактерій, якими в кишківнику збагачуються трав'яні «таблетки». Після дозрівання їх на повітрі зайці їх поїдають.
13. Заєць сірий — один із видів з найбільш розтягнутим репродуктивним періодом і тривалим ростом, завдяки чому молодняк можна зустріти у всі безсніжні сезони, а восени можна зустріти й малорослих зайців, яких мисливці називають «листопадниками»; вагітність у зайців триває до 50 днів.
14. Заяче хутро в періоди кліматичних мінімумів було найбільш ходовим хутром, з якого шили шапки, рукавиці, коміни, муфти, або й шуби, надто легкі дитячі. Шапки-вушанки з заячого (згодом кролячого) хутра були одними з найпопулярніших в Україні та північних краях.
15. Заєць є найбільш довговухим видом тварин у нашій фауні: при довжині тіла 55—70 см у них найдовші вуха — до 20 см. Такі великі вуха є важливими регуляторами тепловіддачі; у них майже відсутні шкірні залози, і тепловіддача при перегріві (напр. втечі) йде через вуха.
16. Розміри зайців, попри загальні уявлення про їхню малість, є значними — дорослий русак важить до 6–7 кг, тобто як невеликий пес або немаленький кіт. Через

немалі розміри заєць може бути віднесений до гільдії великих фітофагів, який продовжують сарни й олені.

17. У зайців напрочуд тонкий череп, що знають музейники: покривні кістки щелеп і мозкового відділу настільки витончені, що з них формуються решетоподібні стінки чи поверхні. Напевно це пов'язано з полегшенням ваги як для швидкості втеч від хижаків, так і для висоти стрибків.
18. Зайці — одні з ключових едифікаторів лучно-степових біотичних угруповань. Виїдаючи значну кількість фітомаси, проріджуючи травостої, формуючи мережу стежок, підрізаючи перегущену поросль, розсіюючи послід, вони формують важливі особливості таких екосистем.
19. Зайці — одні з найперших видів-жертв бродячих та свійських псів і котів: у період розмноження зайців їхні дитинчата стають легкою здобиччю цих хижих, які можуть нищити їх на задоволення інстинктів. Тому у приміських парках зайці часто представлені тільки дорослими.
20. Зайці є найвідомішими героями фольклору і відомими маскотами багатьох відомих брендів. Існує велика кількість прислів'їв і казок про зайців, зайці є популярними героями мультфільмів, їхні образи дуже часто використовують при створенні дитячих іграшок і книжок.
21. Зайці часто є територіальними. Навіть потурбовані хижаками, вони часто повертаються до уподобаних ними ділянок. Проте в окремих регіонах, особливо при сезонній зміні рослинності, зокрема в степу, зайці здійснюють міграції в пошуках кращих кормових і захисних умов.

Подяки

Дякую Д. Лазарєву за надані матеріали щодо 2тп-мисливство, Н. Лебедєвій, І. Легейді та Е. Різун за консультації щодо мисливської статистики та коментарі щодо біології виду, О. Герману та Є. Скубаку за повідомлення про зайців в умовах зони бойових дій. Подяка авторам світлин С. Жилі, І. Лавренчуку, О. Матвійчуку, С. Григорьєву. Моя подяка С. Харчуку та З. Баркасі за редакційні правки рукопису.

Література

Гаврись, Г. Г. 2009. Заєць білий (Lepus timidus Linnaeus, 1758). *В кн.:* Акімов, І. А. (ред.). *Червона книга України. Тваринний світ*, ГлобалКонсалтинг, Київ, 516.

Зізда, Ю., І. Загороднюк, С. Харчук. 2020. Рік вивірки 2020: огляд теми та подій. *Theriologia Ukrainica*, **20**: 150–157. CrossRef

Загороднюк, І. 2012. Види-символи та тематичні роки звірів в Україні. *Novitates Theriologicae*, **8**: 74. https://bit.ly/3XZ6elR

Загороднюк, І. 2016. «Земляний заєць» у Східній Європі: Ochotona чи Allactaga? *Праці Теріологічної Школи*, **14**: 16–33. CrossRef

Загороднюк, І., С. Харчук. 2022. Ласка Mustela nivalis як символ року 2021 в Україні: огляд досліджень, особливостей та етимології. *Novitates Theriologicae*, **13**: 147–158. CrossRef

Фасмер, М. Р. 1986. *Этимологический словарь русского языка. Заяц. Том 2.* Прогресс, Москва, 84. https://imwerden.de/publ-1096

Харчук, С., І. Загороднюк. 2023. Коти дикі та свійські в природі та житті людей (з нагоди Року кота в Україні 2022). *Novitates Theriologicae*, **16**: 271–276. CrossRef

Хоєцький, П. 2017. Облік мисливської фауни у форматі статзвітності «2-тп – мисливство»: особливості, переваги, недоліки. *Novitates Theriologicae*, **10**: 206–216.

Резюме

***Загороднюк, І.* 2023 — рік Зайця в Україні: стан популяцій *Lepus europaeus* та цінні факти про зайців як маскотів.** — Наведено добірку важливих фактів про зайців як об'єктів особливої уваги науковців, мисливствознавців, аматорів та просвітян-природознавців. Заєць (власне *Lepus europaeus*) був теріологічним видом-символом 2023 року в Україні. Через війну дослідницька і просвітянська активність не були високими, проте певний її рівень вдалося зберегти. Як підсумок тут наводяться інформаційні блоки про багаторічну динаміку популяцій *Lepus europaeus* в Україні, поточні підсумки формування фотобанку Українського теріологічного товариства за номінацією «зайці», а також інформаційну добірку з циклу «21 факт», з важливими біологічними особливостями зайців, що має цінність для поширення знань про представників дикої місцевої (аборигенної) фауни.

Додаток

Таблиця 1. Оцінки чисельності зайців за державною статистичною звітністю за формою «2тп-мисливство» протягом 1983–2021 років (тис. особин)

Рік	Обліковано	Здобуто	Частка	Рік	Обліковано	Здобуто	Частка
1983	1292.739	225.232	17.4	2003	1857.269	260.892	14.0
1984	1586.593	252.920	15.9	2004	1808.227	252.261	14.0
1985	1461.743	325.656	22.3	2005	1789.752	266.179	14.9
1986	1661.813	339.801	20.4	2006	1738.028	241.606	13.9
1987	1665.832	354.720	21.3	2007	1659.207	238.367	14.4
1988	1879.359	365.509	19.4	2008	1701.846	238.356	14.0
1989	1801.772	400.298	22.2	2009	1661.881	222.238	13.4
1990	1968.591	376.476	19.1	2010	1645.881	209.198	12.7
1991	1956.813	350.877	17.9	2011	1592.593	200.927	12.6
1992	2036.849	345.574	17.0	2012	1492.369	186.318	12.5
1993	2007.325	302.110	15.1	2013	1421.385	169.185	11.9
1994	2029.637	317.251	15.6	2014	1256.839	139.794	11.1
1995	2062.599	309.308	15.0	2015	1224.011	136.639	11.2
1996	2077.760	362.089	17.4	2016	1212.412	150.550	12.4
1997	2070.867	319.263	15.4	2017	1248.458	154.536	12.4
1998	1968.888	329.252	16.7	2018	1248.520	154762	12.4
1999	1888.082	297.723	15.8	2019	1258.744	158.411	12.6
2000	1876.043	317709	16.9	2020	1227.363	155.624	12.7
2001	1827.619	300.798	16.5	2021	1163.149	143.075	12.3
2002	1878.214	284.976	15.2	AVE5	1229.247	153.282	12.5

AVE5 — середнє з останніх років як найближчий прогноз.